

T'A-TA TONGA'NIN ETNİK KÖKENİ VE MOĞOL DEVLET İDARESİNDEKİ ROLÜ

[Araştırma Makalesi / Reseach Article]

Dilber USUL*

Geliş Tarihi: 12.04.2023

Kabul Tarihi: 01.06.2023

Öz

"Büyük Moğol İmparatorluğu"nun kurulma aşamasında idari, askerî ve sosyal sistemlerini oluştururken Türk etkisinde kaldığı dolayısıyla da Uygurların kilit rol oynadığı konusunda bilim insanları arasında fikir birliği vardır. Bu anlayış ve idrakle devletin kurucusu Cengiz Han ve ardılları, bu alanlarda bilgili ve yetenekli Uygurları, üst mevkilere getirmiş ve onların tecrübelerinden yararlanmasını bilmişlerdir. Moğol idari sisteminde çoğunluğu oluşturan Uygurlar, yönetici olarak önemli roller üstlenmişler ve dönemin seçkin bir parçasını oluşturmuşlardır. Akılcıca alınmış kararlar sayesinde Moğollar, kabile hayatından kurtulmuş, tarihte önemli bir yere sahip olabilmislerdir.

Devlet kurma ve idare etme tecrübesine sahip Uygurlar, Moğol efendilerine seferlerde eşlik eden askerî lider ve sivil idareciler olarak pek çok alanda ve görevde istenen çok güvenilir bir model olmuşlardır. Aynı zamanda dil, yazı, edebiyat, hukuk, sanat ve ticaret gibi konularda da adını duyuran Uygurlar, bu anlamda, yazma ve okur-yazarlık tekniklerinde uzmanlaşmış, bir tür teknoloji işlevi görmüşler ve Moğol hizmetine giren herhangi bir uzman veya zanaatkar gibi çalışmışlardır. Diğer taraftan kendi yazı sistemleri ve dillerini Moğol hanlarına, kraliçelerine ve prenslerine öğreterek onları güçlü konumlara getirmişlerdir.

O dönemde aynı coğrafyada yaşayan Naymanlar, Kerayitler ve Karahitaylar da okur-yazarlık hatta muhtemelen kendi dillerinden başka birden çok dil biliyorlardı. Cengiz Han, 1204 civarında Naymanları yendi ve T'a-ta Tonga adlı kâtipi esir aldı. T'a-ta Tonga, 12. yüzyılın sonunda ve 13. yüzyılın başlarında Türk-Nayman kabilesinin mühürdarı ve veziri idi. Uygur dilini, yazısını, hukukunu ve mührü/damgayı Moğollara tanıtmayı ve uygulamasıyla bilinen T'a-ta Tonga, hem Türk hem de Moğol tarihinin önemli şahsiyetlerinden biridir.

Moğolların hizmetine giren ilk Türk olarak kabul edilen T'a-ta Tonga, kimi tarihî kaynaklarda Nayman, kimisinde de Uygur olarak geçer. Bu sebeple T'a-ta Tonga'nın asıl etnik kökeninin ne olduğuna dair sorunun cevabını bulmak, çalışmanın amacıdır. Uygurların sınır komşusu ve Uygur kültürüne hâkim Naymanların kuvvetle muhtemel aslen Uygur Türkü olabileceği düşüncesiyle çalışma, bu doğrultuda ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Han, T'a-t'a Tonga, Nayman, Uygur, Mühür.

T'A-TA TONGA'S ETHNIC ORIGIN AND ROLE IN THE MONGOLIAN STATE ADMINISTRATION

Abstract

There is a consensus among scholars that the Uyghurs played a key role in the establishment of the "Great Mongolian Empire", which was influenced by Turkish influence while creating its administrative, military and social systems. With this understanding and appreciation, the founder of the state, Genghis Khan and his successors, brought knowledgeable and talented Uyghurs to higher positions and knew how to benefit from their experiences. Uyghurs, who made up the majority in the Mongolian administrative system, assumed important roles as administrators

*Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: ilimalem@gmail.com

Orcid: 0000-0003-2676-1943

and formed an elite part of the period. Thanks to wise decisions, the Mongols were saved from tribal life and have had an important place in history.

Accompanying their Mongol lords on expeditions, the Uyghurs, who had the experience of establishing and administrating a state, became a very reliable model that was desired in many fields and duties as military leaders and civil administrators. At the same time, the Uyghurs, who also made a name for themselves in subjects such as language, writing, literature, law, art and trade, functioned as a kind of technologist specializing in writing and literacy techniques and worked like any expert or craftsman who entered the Mongolian service. On the other hand, they taught the Mongolian khans, queens and princes their own writing systems and languages, placing them in powerful positions.

The Naymans, Kerayites and Karahitays living in the same geography at that time were also literate and probably even spoke more than one language other than their own. Genghis Khan defeated the Naimans around 1204 and captured the scribe T'a-ta Tonga. T'a-ta Tonga was the seal and vizier of the Turkic-Nayman tribe at the end of the 12th century and the beginning of the 13th century. T'a-ta Tonga, known for introducing and applying the Uyghur language, writing, law and seal/stamp to the Mongols, is one of the important figures in both Turkish and Mongolian history.

T'a-ta Tonga, who was accepted as the first Turk to enter the service of the Mongols, is referred to as Nayman in some historical sources and as Uyghur in others. For this reason, it is the aim of the study to find the answer to the question about what the real ethnic origin of T'a-ta Tonga is. The study will be handled in this direction, with the idea that the Naymans, who are the border neighbors of the Uyghurs and who dominate the Uyghur culture, are most likely originally Uyghur Turks.

Keywords: Genghis Khan, T'a-ta Tonga, Nayman, Uyghur, Seal.

Giriş

Çalışmaya başlamadan önce “Büyük Moğol İmparatorluğu”nun kurucusu olan *Cengiz Han* hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır. *Çingiz/Temurçin* (Turan, 1941: 267), 21 Ocak 1155 (15 Zilkade 549)'de, Doğu Sibiryaya topraklarından geçen Onan Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Deli-ün Boldok'ta dünyaya geldi (Kafalı, 1993: 367). Rene Grousset'e göre “*Cengiz Han, 1167 domuz yılında doğdu.*” (Grousset, 2001: 39). “Temürçin” adı Moğolların önde gelenleri tarafından verilir (Roux, 2002: 65). *Temürçin* adının manası “Demirci” olarak kullanılmaktadır (Temir, 1989: 13). Babası, Moğolların reisi *Yesügay Bahadır*, annesi *Houlen Ece*'dir (Kafalı, 1993: 367). 1167'de henüz 12 yaşında iken babası ölür (Köprülü, 1978: 91).

Temurçin, babasının ölümü üzerine başta Tayciutlar olmak üzere kabileler ile sıkı bir mücadeleye girmişti. Bu mücadeleler ile Moğol Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Temurçin, 1206 (Pars/Kaplan yılı) ilkbaharında kendisine bağladığı kabileleri toplayarak Onon Irmağı kıyısında bir kurultay topladı. Bu kurultay sonucunda kendisine “Cihan hükümdarı, göklerin oğlu, güçlü, mükemmel savaşçı” anlamına gelen “Kağan” unvanı verildi. Bu unvan ile “Büyük Han” yapılan Temurçin, “Cengiz” adını almıştır (Ağaldağ, 2002: 440). Bu isim, “Kudretli Han” ya da “Denizlerin Hanı” veyahut “Cihan Hükümdarı” demektir (Boray, 2012: 220).

Cengiz Han'ın babasından daha yüksek konuma çıkması, Moğol boyları tarafından iyi karşılanmadı. Daha başa geçer geçmez Merkitlerle çarpışmak zorunda kalan Cengiz Han, unvanını korumak için Tatarlar, Naymanlar, can dostu Camuka hatta önceleri kendisini korumak isteyen fakat kendisini yenecek konuma gelmesini istemeyen Kerayit *Togru'*la bile çarpışmak zorunda kaldı (Roux, 2006: 293). 1206 yılında, üç bölgenin en güçlü kabilesi olan Nayman *Tayang Han*, *Ong Han* ve *Kutuku-Beki* başta olmak üzere bütün bozkır hükümdarlarını hâkimiyeti altında toplamış ve bölgenin tek hâkimi olmuştur (Kafalı, 1993: 368).

Cengiz Han, Moğollar ve Türk boyları arasında birliği ve otoriteyi sağladıktan sonra Moğolları bir devlet idaresi altında yönetmek ve bir Moğol kültürü oluşturabilmek üzere

harekete geçti. Bu amaçla alfabeyle sahip okuma-yazmayı bilen ve Uygur Türkçesini konuşan Naymanlar, Kerayitler ve Uygurlara öncelik verdi. Moğol devlet idaresinde ve sosyo-kültürel hayatında özellikle Uygurların katkısı oldukça fazladır. Bu durum, Uygurların Moğollar üzerindeki etkisini gösterirken Cengiz Han'ın tarihe geçmesinde, gerçek büyüklüğünün ve dehasının anlaşılmasında etkili bir şahsiyeti de ortaya çıkarmıştır. Çalışmanın ana karakteri *T'a-ta Tonga*, Moğol devlet idaresinde ve kültürel hayattaki rolü ve katkılarıyla önemli bir kişiliktir. Dolayısıyla Moğollara hizmet eden birinci nesil Uygurlar tarafından oluşturulan sosyal ve kültürel sermaye, Moğol egemenliği dönemi boyunca elit statülerini korumak amacıyla torunları tarafından da kullanılmaya devam etmiştir.

1. Moğol Devlet Yapısında Türk Boyları

Orta Asya'daki göçebe halklar arasından Naymanlar, Cengiz Han'ın iktidara gelişine karşı olan tek kavimdir. *Camuka*, *Altan* ve *Kuşar*, *Ong Han*'ın yenilgisinden sonra *Tayang Han*'a katılmışlardı. Merkitlerden *Tokto'a Beki*, Oyratlardan *Kuduka Beki* ve birçok Moğol kavmi önderi *Cengiz Han*'a karşıydılar (Dinç, 2002: 57).

Cengiz Han, hayatı boyunca birçok boyu veya devleti himayesi altına alma ya da yok etme politikası izlemiştir. Moğol kabileleri, batıda Seyhun ve Ceyhun Nehirleri, doğuda ise Çin'in dağlık sınırlarına kadar geniş bir coğrafi alanda dağınık halde yaşamaktaydılar (Ögel, 2003: 30). Oyrat, Barkun, Ursut, Kangkas ve başka birçok orman kavmi ve Kırgızlar, kendi istekleriyle Cengiz Han'a tabi olurlarken (Temir, 1989: 80-81) 1206 yılına dek bütün Tatar yurtları, Cengiz Han tarafından ele geçirilmişti (Türkoğlu, 2011: 163). Diğer taraftan Cengiz Han'ın Merkitleri yenmesi kendisine büyük bir saygınlık kazandırırken bu durum, onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Böylece Moğollar, XIII. yüzyılın ilk yarısında bulunduğu coğrafyada kısa sürede büyük siyasi ve askerî bir güç olarak dünya tarihinde önemli ve etkili olabilmişlerdir.

Bu süre zarfında Cengiz Han Devleti'nde mülki idare teşkilatlanması çok zor oldu. Çünkü Cengiz Han'ın dünyaya geldiği coğrafyanın o zamanki etimolojik durumu çok farklıydı. Bölgede önemli ölçüde Türk kavimleri de yaşamakta idi. Ağırlıklı olarak *Karayit/Kerayitler*, *Naymanlar*, *Kırgızlar*, *Kanglılar*, *Kalaçlar* ve *Karahitaylar* bulunmaktaydı (Bademci, 2012: 30). Moğollar, yurttaşları olan Kerayit ve Nayman kabilelerinden bile daha aşağı bir kültür seviyesindeydiler (Bartold, 1990: 411). Ancak Moğol Devleti, genişlemeye başladığı andan itibaren hâkim olduğu coğrafyalardaki kalifiye unsurlardan faydalanmayı çok iyi bilmiştir (Dayı, 2016: 108). Bu amaçla Cengiz Han, bozkırdaki tüm kabileleri bir araya getirerek Moğol İmparatorluğu'nu teşkil ettikten sonra etrafına tecrübeli, kabiliyetli ve bilgili devlet adamları toplamaya önem verdi (Çakan, 2019: 22).

Moğol Devleti'nin idari anlamdaki teşkilatlanma sürecinin ilk temellerini Uygur Türklerinin attığı bilinen bir gerçektir (Dayı, 2015a: 240). Cengiz Han döneminde ve sonraki dönemlerde Türkistan'da yaşayan Moğol boyları ve kabileleri içinde Türklerin tesirinde kalma konusunda Naymanlar, ilk sırayı almaktadır. Uygur yazısını ilk olarak Naymanların kullandıkları bilinmektedir (Yuvalı, 2017: 376). Dolayısıyla Moğol Devlet İdaresi'ndeki üst kademe memurlar, Uygurlar ve Naymanlar idi.

Uygur Türkleri ticaret, devlet yönetiminde vs. kültürel olarak Moğollardan ve bölgedeki diğer kabilelerden daha ileri bir konumdaydılar. Hotan/Hoten, Küsen, Kaşgar, Beşbalık, Turfan bölgelerinde yaşayan Uygur devlet adamları, âlimler ve tüccarlar, Cengiz Han'ın ilgisini çekmeye başlamıştı. Cengiz Han'ın en kabiliyetli başvezirlerinden biri olan Kitan şehzadesi Yilu Çusay'ın Cengiz Han'a: "*Bir orduya ok ve yay yapan usta lazım olduğu gibi devleti idare etmek için de yetişmiş devlet adamı lazımdır...*" uyarısından sonra Cengiz Han, "*Uygurların meşhur, tecrübeli siyasetçilerini, devlet adamlarını, savaş tecrübesi ve bilgisine sahip olan aristokratlarını, mühendislerini, çok dil bilen diplomat ve tercümanlarını, tarihçi ve hattatları Moğol Devleti'nde görev yapmaya davet etmiş; onlara üst düzey görevler vermeye*

başlamıştır" (Çakan, 2019: 23). Bu görevlerin icrası, Türk oldukları düşünülen (Oğuz, 2021: 124) Naymanlar itaat altına alındıktan sonra başladı (Bartold, 1990: 411).

1.1. Cengiz Han ve Naymanlar

Nayman kelimesi, Moğolca "sekiz" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "Şine Usu Yazıtı", Doğu 1. ve 3. satırlarında geçen "Sekiz Oguz" boy isminin Naymanlara işaret ettiği düşünülmektedir (Aydın, 2018: 54). Cengiz Han ile savaşmadan önce Naymanlar, Hanghay ve Altay Dağları arasındaki (Temir, 1989: 138) bölgede yaşamakta olan bir kabile olup çoğunluğu Moğollara tabiydiler (İnan, 1960: 96). Selenga'nın kaynağından Tarbagatay ve İrtiş Vadisine kadar uzanan geniş topraklara ve Kereyitlerin batısına yerleşen Naymanlar, zamanla Hıristiyanlaşmaya başlamışlardır. Bundan yüz ya da yüz elli yıl sonra da neredeyse tamamen Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir (Roux, 2006: 239).

1206'daki kurultayda dokuz parçalı ak tuğ diktiren Cengiz Han, "bütün bozkır kavimlerinin en büyük hükümdarı" unvanıyla Nayman hükümdarı *Tayang Han*'ın oğlu *Gülüg/Küçlük*'ün Merkitlerle ittifak yapması üzerine harekete geçti (Kafalı, 1993: 367). Karahıtay Hanlığı idaresini zayıflatarak Cengiz Han tarafından Karahıtayların tamamen ortadan kalkmasını sağlayan Naymanların son tayangı *Gülüg/Küçlük*, bir Uygur prensi tarafından öldürülmüştü (Grousset, 2006: 229).

Kavim adı olarak Moğolları andıran Naymanların muhtemelen bir Türk kavmi olduğuna dair düşünce ileri sürülmektedir. Naymanlar, Uygurlarla bitişik hatta beraber yaşamakta idiler ki birçok Uygur padişahı bunlardan çıkmıştır (Bademci, 2012: 32, 35). Nayman ve Karahıtay elitleri, okuryazardı hatta muhtemelen kendi dillerinden başka Çince ve birden çok dil biliyorlardı. Nayman ve Karahıtaylara gönderilen Uygur bireylerin, Uygur kralının elçisi veya temsilcisi rollerini, han ve ailesine danışman veya öğretmen rolüyle birleştirdiği görülmektedir. Aynı kişiler sonunda Cengiz Han'ın evinde ve yeni oluşan imparatorluk yönetiminde benzer roller üstlendiler (Brose, 2005: 407).

1.2. Cengiz Han ve T'a-ta Tonga

Naymanlar, Moğolların kuzeyinde, Sibiry'a'daki İrtiş Nehri'ne uzanan bölgede siyasi açıdan parçalanmış hâlde bulunmakta idiler (Golden, 2015: 127). Cengiz Han, 1204 yılında Altay Bölgesi'nde ikamet eden Naymanlar üzerine yürüdü ve Burhan Haldun Dağı'nın batısında Nayman hükümdarı İnanç Bilge'nin oğlu *Tayang Han*'ı ağır bir mağlubiyete uğrattı (Güney, 2019: 40). Nahu Dağları'nda gece karanlığında Naymanların birçoğunu derelere döktü. *Tayang Han*'ın veziri, Uygur kökenli (Kırlı, 2019: 98; Dayı, 2021: 76-77; Dayı, 2018: 108; Shayestehfar ve Khazaie, 2021: 6738; Dayı ve Tokan, 2020: 111; Sagester, 2007: 379-380; Derin, 2020: 488; Çakan, 2019: 23; D'ohsson, 2008: 53; Barthold, 1990: 411; Ver, 2019: 201; Brose, 2000: 32; Ögel, 2010: 107; D'ohsson, 2014: 48-49) T'a-ta Tonga'yı (Özcan, 2013: 60; Oğuz, 2021: 123; Shamakhay, 2019: 5; Hui, 2020: 91; Brose, 2000: 82; Dayı, 2015b: 64) kaçarken yakaladılar ve üstünde Han'ın altın mührünü buldular. Huzura çıkarılan vezire:

Cengiz Han: "Bu nedir?" diye sordu.

Vezir: "Mühür" dedi.

Cengiz Han: "Tekrar, neye yarar?" diye sordu.

Vezir: "Han, emir yazdığı vakit bunu basar." dedi.

Cengiz Han: "Nereye götürüyorsun?" dedi.

Vezir: "Ölen Han'ın ailesine..." diye cevap verdi.

Cengiz Han, T'a-ta Tonga'nın Nayman efendisine olan sadakatini beğendi (D'ohsson, 2008: 53). Sadakat, Cengiz Han tarafından onurlandırılan ve saygı duyulan bir nitelikti. T'a-ta

Tonga'nın ahlaki karakteriyle ilgili "*Sadık ve evlat sahibi bir adam!*" (Brose, 2005: 408) diyerek hayranlığını dile getirmiştir.

"Yüan-Shi" (Yüan Tarihi)'nde adı geçen T'a-ta Tonga, "*Doğuştan zeki, hitabeti güçlü ve ana yurdunun alfabesi konusunda yetenekliydi. Nayman Kralı Tayang, ona saygı duyuyordu ve onu danışmanı yaptı. T'a-ta Tonga, "Altın Mührü" ve para ile zahireyi idare ediyordu. Cengiz Han, batı seferinde ilk olarak Nayman Devleti'ni hâkimiyeti altına aldı.*" (Oğuz, 2021: 129). Böylece T'a-ta Tonga'nın Moğol İmparatorluğu'ndaki hayat serüveni başladı.

2. Moğol Devlet İdaresinde T'a-ta Tonga

Moğol olmayan nüfusun Cengiz İmparatorluğu'nun idari sistemlerinin kurulmasında kilit bir rol oynadığı konusunda bilim adamları arasında fikir birliği vardır. Ancak belirli boy gruplarının dâhil olup olmadığı konusunda tartışmalar devam etmektedir. Moğol İmparatorluğu'nun daha kuruluşunun başlangıcından itibaren Türk etkisinde kaldığı hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Moğolların hizmetine 1204 yılında girdiği bilinen ilk Uygur olan T'a-ta Tonga, 12. yüzyılın sonu 13. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın baş düşmanlarından olan Nayman kabilesinin mühürdarı ve baş veziri idi. O, genellikle Moğollar arasında Uygur yazısının tanıtılmasıyla tanınır. Uygur yazısının Moğol İmparatorluğu'na girmesi gerçeği, bize Moğol İmparatorluğu'nun daha ilk dönemlerinden itibaren Uygurların kültürel etkisinin Moğollar üzerindeki boyutunu gösterir. T'a-ta Tonga'nın Cengiz Han'ın oğullarına öğretmenlik yaptığı da biliniyor ki bu statünün Moğol İmparatorluğu'nda önemli bir mevki olduğunu burada vurgulamaya gerek yoktur (Ver, 2019: 201). Bu verilere dayanarak imparatorluğun ilk yıllarında Moğol sarayındaki ana kültürel etkilerden birinin Uygur danışmanları olduğunu varsayabiliriz.

T'a-ta Tonga, Moğol İmparatorluğu bünyesine katılmadan önce diğer göçebe hanlara, özellikle Nayman ve Karahıtay hanlarına danışman ve öğretmen olduğundan devlet yönetiminde önemli deneyimlere sahipti. Moğol Devleti, komşularıyla diplomatik ilişkilerini sürdürürken yabancı ülkelere üst düzey Uygur danışmanlarını gönderdi (Brose, 2005: 406).

T'a-ta Tonga, Cengiz Han'ın Uygur asıllı olan ilk yabancı danışmanlarından biriydi. O, vergi tahsilatının çok önemli tekniklerinde ve buna bağlı olarak imparatorluk damga ve mühürlerinin kullanımında uzmandı ve konuşulan Moğolca'yı yazıya dökabiliyordu. T'a-ta Tonga, hem Cengiz Han'a hem de Ögedey Han'a hazine görevlisi olarak hizmet ederken onun oğulları ve torunlarının da üst düzey yöneticisi olarak yüksek makamlara atandığı bilinmektedir (Brose, 2005: 408). Bu sebeple onun ne kadar değerli ve önemli olduğu anlaşılabilir.

2.1. T'a-ta Tonga ve Tamga/Tamka/Damga/Mühür

Türkler, mührü "*Tamga*" diyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2013: 424, 527). Uygur Yazıtları'nda görebildiğimiz damgalar, hükümdarın alametifarikası olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazıtlar haricindeki Türk Runik Harfli metinlerde tamga/damga/belgü/belge görülmüştür. Clauson ve Doerfer, "*Bu sözcüğün erken Türkçe'de belge olduğunu...*" belirtmişlerdir Clauson, bu kelimenin Moğolca biçiminin Türkçe'den esinlenerek alındığını da eklemiştir (Ayдын, 2018: 109).

Eski Türklerde "*Tamga/Tamka/Damga*" şekillerinde yazılan kelime, "el ile yapılan motif" anlamına gelir. Uygur ve Moğollarda "*Yarlık*" denilen emir-namelere, alamet ve nişan olarak damga vurulurdu. Damganın "*Gök Damga*", "*Altın Damga*" veya "*Altın Bilga*" (nişan), "*Al Damga*" ve "*Kara Damga*" olmak üzere kullanıldığı yerlere göre birkaç türü vardı. Bunlardan mavi renkli olan "*Gök Damga*", büyük kağan tarafından basılırdı. Damga işleriyle meşgul olan kişiye "*Damgacı/Tamgacı*" adı verilir. Bu isme "*Orhon Yazıtları*"nda ve "*Kutadgu Bilig*"de de rastlanmaktadır (Halaçoğlu, 1993: 455).

Moğollar arasında devlet işlerinde tamga/damga kullanma alışkanlığı T'a-ta Tonga ile başlamıştır (Dayı, 2021: 78). Moğol Devleti'nde, Uygur yazısıyla yazılmış "Altın Damga" mevcuttur (Özgüdenli, 2009: 103). "Altın Damga", dinî bir ibare ile hanın ismini taşıyan altın yazıdan oluşur ve genellikle mali yarlıklara basılırdı. Vezirlik ve sahib-i divan fermanlarında da "Altın Damga" bulunurdu (Kafalı, 1976: 135).

Moğol-İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han (1295-1304) döneminde damgaların türü ve şekli kullandıkları alanlara göre tasnif edilip derecelendirilmiştir (Özgüdenli, 2009: 103). Gazan Han, damga ile ilgili birtakım yeni usuller ortaya koymuş ve hükümdarlarla ümeraya yazılacak yazılara basılmak üzere yeşim taşından büyük bir damga yaptırmıştır. Kadılar, şeyhler ve ulema için de daha küçük bir damga akdettirmişti. Askerî işler için çevresine yay, çomak ve kılıç resimleri işlenmiş altın bir damga kullanılıyordu. Askerler bu damganın bulunduğu emri görmedikçe kimsenin sözüne inanmazlar, sadece damgalı emirle sefere çıkar veya seferden dönerlerdi. "Büyük Damga", kilitli bir çekmeceye durur, damgalanacak yarlık ve evrak bir araya getirilip damgalandıktan sonra çekmece yeniden kilitlenirdi (Halaçoğlu, 1993: 455).

İlhanlı hükümdarı Argun Han (1284-1291) ile Olcayto Han (1304-1316)'ın Fransa kralına gönderdikleri mektuplar da "Al Damga" ile mühürlenmişti. "Al Damga", dört köşeli olup yarlığın alt kısmına basılırdı. Bu damga, siyah mürekkeple basılırsa buna "Kara Damga" adı verilirdi ve resmî olmayan yazışmalarla yarlıkların arka kısımlarına vurulurdu (Kafalı, 1976: 135). T'a-ta Tonga'nın sakladığı tamga/damganın kullanımı günümüze kadar gelmiş ve önemini korumuştur. Bununla birlikte kullanım alanları da genişlemiştir.

2.2. T'a-ta Tonga ve Maliye

Uygurların Moğol iktisadî ve malî alanında da etkileri büyüktür. Cengiz Han, yaptığı seferlerde bilgili ve kabiliyetli birçok insan toplamıştır. Bunlardan bazıları Uygur fethinden sonra hizmetine giren T'a-ta Tonga'dan başka yine Uygur asıllı olan Körgüz, önemli müşavirlerinden Hasan Hacı ve Tayır Bahadır'dır (Yuvalı, 2017: 314-315). Bu şahsiyetler Moğolların mali bürokrasinin oluşmasını sağlamışlardır (Togan, 1941: 31).

T'a-ta Tonga, Naymanların hazinedarı, idari ve mali işler memuru ve hazineden sorumlu idi. "Hazineden çıkan veya hazineye giren para ve malların kontrolünü, memurların tayinini ve buna muadil önemli işlerin emniyetini sağlamak için kullandığı elindeki tamga/damgayla Cengiz Han'ın herhangi bir emrini tasdike başladı" (Usul, 2016: 100) ve mühürle ilgili işleri idare etti (Ögel, 2002: 153-154). Aynı zamanda "Altın Mührü" ve para ile zahireyi idare eden T'a-ta Tonga'nın para ve tahıl vergilerinde, atamalarda ve ihtiyaç duyulan her şeyde mühür kullandığı bilinmektedir (Oğuz, 2021: 129-130).

Bundan başka Moğol şehirlerinden alınan vergiye "Tamga" deniliyordu. Hem Moğolca'da hem de Türkçe'de Tamga/Damga, "Amblem" demektir. Özellikle bir kabilenin amblemi, kabileye ait olan atları ve diğer malları, işaretlemek için kullanılıyordu (Vernadsky, 2007: 270). İlhanlılar'da ulakların menzillerden at alabilmeleri için kendilerine verilen ulak nişanına "Altın Damga" vurulurdu. Posta işlerinde "Yeşil Renkli Damga" kullanılıyordu (Kafalı, 1976: 135). Tamga/Damga, Çağatay, Cuci ve İlhanlı uluslarında sınırlarda ve gümrüklerde vergi alınan mallar üzerine vurulduğu için "Gümrük Vergisi" manasında da kullanılmıştır (Halaçoğlu, 1993: 455).

2.3. T'a-ta Tonga ve Uygurca

1204 yılında Cengiz Han, Altay Bölgesi'nde ikamet eden Nayman hanı İnanç Bilge'nin oğlu Tayang Han'ın hocası Uygur Türkü T'a-ta Tonga'nın Moğol sarayındaki esir hayatı, Cengiz Han'a danışmanlık göreviyle devam etti. Aynı zamanda T'a-ta Tonga, Cengiz Han'a ve oğullarına Uygur dilini, yazısını, kanunlarını ve âdetini öğretti. Daha sonra diğer Moğol

beyleri de oğullarının Uygur Türkçesi öğrenmelerini sağladılar. Bu suretle Moğolların üst tabakasındakiler, Uygur âlimlerinin tesiri ile Türkleşmeye başladılar (Arsal, 1947: 167).

Bundan sonra özellikle Moğol devlet işlerinde Uygurca revaç bulmuş ve divan işlerinde Uygurca resmî dil olmuş; yazı, hangi millete gönderilecekse o lisan ile yazılmaya başlanmıştır. Bu işlerin yapılabilmesi için divanda farklı diller bilen çok sayıda bitikçi (kâtipler) bulundurulmuştur (Dayı, 2021: 77-78; Hartog, 2013: 44; Dayı, 2017: 195). Böylece Uygur T'a-ta Tonga (Taşatun) (Dayı, 2015a: 240); Kırlı, 2019: 98; Barthold, 1990: 411; Spuler, 2011: 304) vasıtası ile Moğollar arasında Uygurca yayılmış ve 1204 yılından 1287 yılına kadar varlığını sürdürmüştür (Dayı, 2015b: 64).

2.4. T'a-ta Tonga ve Uygur Alfabeti

Bozkırın en eğitimli halkı Naymanlar, Uygurca'yı benimseyerek kullanmışlardı (Tobça'an Manghol-un Niuça, 1948: 183). Naymanları kendi hâkimiyeti altına alan Cengiz Han, T'a-ta Tonga'yı yanına alarak ona kendisine ve oğullarına Uygur dilini ve yazısını öğretmesi arzusunu dile getirdi (D'ohsson, 2008: 53; Arsal, 1947: 167). T'a-ta Tonga, Soğdca aracılığı ile "Süryani Alfabeti"nin soyundan gelen Uygurca'yı sadece küçük değişikliklerle Moğolca'ya uyarladı (Shayestehfar ve Khazaie, 2021: 6738). Böylece T'a-ta Tonga, Moğol Devleti'ne ilk olarak yazı kültürünü tanıttı. Önceden yazıya sahip olmayan Moğollara, Uygur yazısını öğretti.

Çin kaynaklarından "Yuan Shi"de: "*Cengiz Han'ın kaçak bir Nayman veziri T'a-ta Tonga'ya sağında onurlu bir yer verdiği, O'na bir tamga, 'devlet mührü' verdiği ve prenlere ve soylulara Uygur yazısını öğretme emri verdiği...*" bir efsane ile anlatılır. Cengiz Han, insanlar okuma-yazma bilmezse tek bir ulus hayalinin gerçekleşmeyeceğini anlamıştı. Okuma-yazma bilmeden bir ulus olmanın imkânsız olduğunu kabul etmişti. Sorunun çözümü için bir Moğol'u değil daha bilgili, daha eğitimli birini istiyordu. Dolayısıyla T'a-ta Tonga tarafından Uygur yazı sistemine göre oluşturulan "Moğol Alfabeti"nin ortaya çıkmasını sağladı. Bu Cengiz Han'ın tarihe geçmesini ve gerçek büyüklüğünü gösteren bir davranış idi (Shamakhay, 2021: 4-5).

Uygur yazısının Moğolca'ya uyarlanmasının somut koşulları bilinmemekle birlikte, Cengiz İmparatorluğu'nda devletin resmî yazısına yükseltilmiş olması kuvvvetle muhtemeldir. Şöyleki T'a-ta Tonga'nın teklifini kabul eden Cengiz Han, Uygurca'yı Moğol İmparatorluğu'nun resmî yazısı olarak ilan etti. Bundan sonra İmparatorluğun sınırlarındaki bütün yazışmalar, Cengiz Han'ın emri ile "Uygur Alfabeti-Moğolca" ile yazılmaya başlandı. Cengiz Han'dan sonra onun torunları tarafından kurulan Çağatay (1227-1347), Altınordu (1242-1502) ve İlhanlı (1256-1353) devletlerinde Uygurca resmî devlet dili ve yazısı olarak kullanıldı. Daha önce herhangi bir yazıya sahip olmayan Moğollar, yazıya sahip olduktan sonra edebiyat, sanat ve kültür alanında da gelişme sağladılar (Çakan, 2019: 23-24). Bu anlamda günümüze ulaşan en eski elyazması 1224-1225 tarihlidir (cfr. Chuluunbaatar, 2008: 23-25; Bunčić, 2017: 33). Bugün hâlâ Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) işgali altındaki İç Moğolistan'da ve Xinjiang Uygur Bölgesi (Doğu Türkistan)'ndeki Moğol oblastlarında Uygur alfabeti Moğol yazısı kullanılmaya devam edilerek varlığını sürdürmektedir (Spuler, 2011: 491).

Moğollar, Uygurlardan sadece alfabe sistemini almakla yetinmemişler; bu vasıta ile Uygurca'da yerleşmiş diğer birçok maddi ve manevi medeniyet unsurlarını da almışlardır. Moğol idaresine geçen Uygurlar, kendi alfabeleriyle, ister tercüme ister telif yolu ile olsun, vücuda getirdiği birçok eserle Moğol edebiyatının zenginleşmesine yardım etmişlerdi. Hatta Moğolların, dillerinin tekâmülünü Uygurlara ve Tibetlilere borçlu oldukları söylenebilir. Orta Asya'nın diğer dil unsurları, Uygurca vasıtasıyla Moğol diline girmiş ve bu sayede Moğol dili zenginleşmiştir. Uygurlardan yazı sistemini almakla birlikte kültürünü de benimseyen Moğollar, Orta ve Batı Asya'da çabuk Türkleşmişlerdir (Yasin, 2011: 99).

2.5. T'a-ta Tonga ve Budist Edebiyatı

Moğol Devleti'nde hatırı sayılır bir mevki elde eden T'a-ta Tonga'nın Cengiz Han ile Budizm hakkında görüşmeler yapmış olmasının (Onon, 2005: 22) yanında çocuklarının ve küçük erkek kardeşlerinin Uygur yazısını T'a-ta Tonga aracılığıyla öğrenmiş oldukları bilinmektedir. Budizm, yüzyıllardır Uygurlar arasında çok önemli bir rol oynamış ve zengin Budist Edebiyatı, bu dilde ve bu alfabe ile kaydedilmiştir (Sagaster, 2007: 379-380; Klimkeit, 1988: 203-206). Öyle ki "Lotus Vecize"si ve "Altın Işık Sutrasi" gibi bazı "Mahayana Metinleri" Çince'den bazı "Hinayana Metinleri" de Toharca'dan Uygurca'ya çevrilmiştir (Shimin, 1998: 205); Uygurların ilk Uygurca çevirilere katkısı ve Budist metinlerin gelişimi hakkında bazı bilgilere Shogaito, (1991: 27-41) ve Brose'un (2005: 396-435) eserlerine, Uygur Budizmi ve edebiyatı için Elverskog, (1997: 5-9) gibi kaynaklara bakılabilir. Buna ek olarak Moğol dilinde birçok Uygurca-Sanskritçe kelimenin varlığı, Uygur Edebiyatı'nın çok eski zamanlardan beri Moğol Edebiyatı üzerindeki derin etkisine işaret ediyor. Ayrıca Uygur Budizmi'nin Moğollar arasında Tibet Budizmi'ne geçmeden önce çok yaygın olduğunu söylemek mümkündür (Sagaster, 2007: 380; Masoud, 1839: 31).

2.6. T'a-ta Tonga ve Uygur Hukuku

Cengiz Han, Nayman Hanı İnanç Bilge'nin oğlu Tayang Han'ı öldürdükten sonra Uygur Türklerinden T'a-ta Tonga'nın Nayman Hanlığı'nda ifa ettiği Adliye Nazırı makamındaki hizmetini, yeni kurulan Moğol Devleti'nde de devam ettirdi (Arsal, 1947: 167). Diğer taraftan Uygur eğitimi almış bir Kereyit olan Çinkay'ı da T'a-ta Tonga ile birlikte resmî işleri yürütmekle görevlendirdi. Daha Cengiz Han yaşıyorken Moğol Devleti bünyesinde kurulan teşkilat yapısı, Cengiz Han'ın ardılları döneminde de önem kazandı (Grousset, 2001: 192) ve devam ettirildi.

Cüveynî'ye göre "Cengiz Han, kurmuş olduğu devletin temellerini inşa ederken kendi kafasına göre her işe bir kural, her duruma bir ferman ve her suça bir ceza (had) getirdi. Daha sonra bütün yasaları, tomarlara yazdırarak ona 'Yasa-name-i Buzur (Büyük Yasa)' adını koydu. Bunun şehzadelerin de sarayında bulunmasını emretti. Bir han, orduyu sevk edeceği veya şehzadelerle meşveret edip karar vereceği zaman o tomarları getirip ona göre hareket edecekti. Ordunun teşkili, şehirlerin yıkılması ve imar edilmesi gibi işler de ona dayanılarak yapılacaktı" (2013: 85).

Cengiz Han, Uygur hukukçularına Moğol ve Türklerin devlet yönetimine ait ananevi hukuki esaslarını toplatarak bir kanun mecmuası tedvin ettirdi ve bu mecmuayı tunç levhalara hakkettirirdi. Onun emri ile Uygur Harfleri ile tedvin edilen kanun mecmuaları, Uygur hukukçuları tarafından toplandı ve Orta Asya'daki Türk kavimlerinin ananevi hukuki esasları ile sentezlenerek Cengiz Han'ın bilinen o meşhur yasasının temelini oluşturdular. "Cengiz Han Yasası/Casası" olarak bilinen hukuki esaslara bazı Moğol telakkileri ve Cengiz Han'ın şahsi görüşünün mahsulü olan kaideler eklenmiş ise de eski Türklerin hukuki esaslarını ihtiva eden (Çakan, 2019: 23) kanunlar üzerine oluşturulduğunu söylemek mümkündür.

T'a-ta Tonga'nın Cengiz Han için yaptığı çalışmaları, Moğol Devleti'nde ilk kez bir yazı sisteminin getirilmesi ve mahkeme belgelerinin üretilmesiyle sonuçlandı. Örneğin 1206'da Uygur Yazı Sistemi'nde ustalaşan ilk Moğol prenslerinden biri olan Cengiz Han'ın evlatlık kardeşi Şigi Kutugu (Shigi Qutuqu) yargıç olarak atanmıştı (M. yarguchi). Onun görevleri arasında, tümü Uygur alfabeli Moğolca ile yazılmış olan ve "Mavi Defterler" (borçlu) olarak bilinen kararları alma, kaydetme ve nüfus kaydının tutulması yer alıyordu (Brose, 2005: 409).

Moğol bilim insanlarına göre "Cengiz Han, büyük bir hükümdar olmaktan öte, Moğollara millî ve kültürel kimliklerini kazandıran kişidir. Moğolları devlet, Uygur yazısı esasında geliştirilmiş

olan bir yazı ve “Yüce Yasa” denilen ilk anayasa sahibi yapan odur. En önemlisi de o tarihten itibaren Moğol boylarının tek bir millî kimlik içinde birleştirmiş olmasıdır.” (Togan, 2002: 389). Ancak Cengiz Han, Moğol millî kültürünün ve tarihinin oluşmasında bütün bu hedeflerini ve ideallerini gerçekleştirirken kendisinin emrinde olan ve birçok üst kademedeki görev alan Uygur asıllı T'a-ta Tonga'nın rolünün büyük olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçektir.

Sonuç

Aslında erken dönemde Moğol konfederasyonuna getirilen Uygur seçkinlerinin birkaç üyesi, kendi yazı dillerine aşinalıkları ve Moğol imparatorluk klanının üyelerine bu yazı sisteminde ders vermeleri nedeniyle kaynaklarda özellikle övülmektedir. T'a-ta Tonga'nın dışında Uygurlarla ilgili çalışmalar, teknik uzman ve danışman rollerine değil, sivil ve askerî liderler ve yöneticiler olarak kariyerlerine ve başarılarına odaklanmıştır (Brose, 2005: 397).

Bu anlamda araştırmanın ana konusu olan T'a-ta Tonga'nın Uygur olup olmadığına dair başka kaynakların elimizde olmaması ya da sınırlı olması veyahut konuyla ilgili kaynaklara ulaşamaması gibi sebeplerden dolayı o döneme ait en güvenilir başvuru kaynağı, Çin Yıllıkları'dır denilebilir. Dönemin Çin kaynaklarından “Yüan-Shi” (Yüan Tarihi)'nde “T'a-ta Tonga, bir Uygur...” olarak bildirilmektedir (Oğuz, 2021: 129-130). Micheal Brose'a göre: “Yuan Hanedanlığı'nın standart tarihindeki 'Ruanshi' biyografisine yakından bakıldığında, bir yazı ve okuryazarlık uzmanı olarak tanımlanan ilk ve belki de en önemli Uygur, ünlü T'a-ta Tonga'dır (fl. 1190'lar-1200'lerin başı). Aynı zamanda şüphesiz Moğol tarihi öğrencilerinin en iyi tanıdığı Uygurlardan biridir.” (Brose, 2005: 407). Orta Asya çalışmalarıyla bilinen Barthold da “T'a-ta Tonga'nın Uygur olduğu...” kanısındadır (Barthold, 1990: 510).

Kaynaklarda T'a-ta Tonga (Kalan, 2018: 1) ismi, *Taşatun* (Kırlı, 2019: 98; Barthold, 1990: 411; Dayı, 2015a: 240; Dayı, 2015b: 64), *Tatar Tonga* (Brose, 2000: 32), *Tata-Tunga* (Oğuz, 2021: 123; Dayı, 2021: 77; Onon, 2005: 22), *T'a-t'a Tonga* (Kalan, 2018: 2), *Tatatongu* (D'ohsson, 2008: 53) olarak ta okunmaktadır. Naymanlar ile yapılan savaşta esir alınan T'a-ta Tonga, Cengiz Han'ın devlet idaresindeki büyük bir boşluğu doldurmuş, imparatorluktaki yönetim eksikliklerini gidermiş ve devleti güçlü bir teşkilat yapısına kavuşturmuştur. Ayrıca O, Moğolların kültürel alandaki gelişimine de katkıda bulunmuştur (Çakan, 2019: 19).

Araştırmanın asıl amacı, kimi Moğol tarihi kaynaklarında Nayman veya Uygur olarak geçen T'a-ta Tonga'nın etnik kökeninin ne olduğunu ortaya koymaktır. Döneme ve T'a-ta Tonga'ya dair kesin, sağlıklı ve net bilgilere ulaşmanın zorluğuna, azlığına ve sıkıntılara rağmen elde edilen yerli ve yabancı kaynaklar doğrultusunda T'a-ta Tonga'nın yaşadığı coğrafya ve bu coğrafyadaki olayların seyri neticesinde Uygur asıllı olduğu kanısına ulaşılmaya çalışılmıştır. Naymanlar arasında yaşayan ve Nayman Hanlığı'nda önemli bir görevi olan T'a-ta Tonga'nın Uygur dilini ve yazısını çok iyi biliyor ve kullanıyor olması, bu kanıyı destekleyen dayanaklardandır. Nitekim bir milleti oluşturan “dil” ve “tarih”, dolayısıyla “coğrafya” gibi unsurlardan her biri, T'a-ta Tonga'nın Uygur kökenli olduğuna dair düşünceleri kuvvetle desteklemektedir.

Kaynakça

Ağaldağ, Sebahatti (2002). Moğol Devleti. *Türkler Ansiklopedisi* içinde. C. 8, 433-455. Yeni Türkiye Yayınları.

Arsal, Sadri Maksudî (1947). “Çingiz'in Yasası”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını*, 167-177.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Bademci, Ali (2012). *Cengiz ve Yasası-Timur ve Tüzükatı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Yayına Haz.: Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Boray, Ferit Erdem (2012). *Bilinmeyen Tarih ve Türkler*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Brose, Micheal Carl (2005). "Uyghur Technologists of Writing and Literacy in Mongol China". *T'oung Pao*, 91(4-5): 396-435.
- Brose, Micheal Carl (2000). *Strategies of Survival Uyghur Elites in Yuan and Early Ming China*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Pensilvanya: University of Pennsylvania.
- Bunčić, Daniel (2017). "Factors Influencing the Success and Failure of Writing Reforms". *Studi Slavistici*, (14): 21-46.
- Aladdin Ata Melik Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (çev.: Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çakan, Varis (2019). "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğu'ndaki Rolü". *Asya Araştırmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1): 19-28.
- D'ohsson, Abraham Costantin (2008). *Moğol Tarihi, Denizler İmparatoru Cengiz*. (çev.: Bahadır Apaydın). İstanbul: Nesnel Yayınları.
- D'ohsson, Abraham Costantin (2014). *Moğol Tarihi*. (Yayına Haz.: Ekrem Kalan). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Dayı, Özkan (2015a). "Camiü't-Tevarih'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (55): 239-255.
- Dayı, Özkan (2015b). "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri". *Current Resaearch in Social Sciences*, 1(3): 63-68.
- Dayı, Özkan (2016). "İlhanlı Tarihinde Mecdü'l-Mülk Yezdî Hadisesi". *Current Resaearch in Social Sciences*, 2(3): 107-122.
- Dayı, Özkan (2017). "İran Moğollarında Bitikçilik (1231-1295)". *Sosyal Bilimler Dergisi*, (11): 192-208.
- Dayı, Özkan ve Tokan, Özgür (2020). "Moğol Dönemi İran'ında Uygur Kökenli Bir Vali Körgöz". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1): 110-121.
- Dayı, Özkan (2021). "İlhanlı İdarî Teşkilatı, I: Divanlar". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(69): 72-94.
- Derin, Serkan (2020). "İlhanlı Sarayında Budizm". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(2): 485-506.
- Dinç, İhsan (2002). *Cengiz Han*. İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Golden, Peter Benjamin (2015). *Dünya Tarihinde Orta Asya*. (çev.: Yahya Kemal Taştan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Grousset, Rene (2001). *Cihan Fatih Cengiz Han*. (çev.: İzzet Tanju). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Grousset, Rene (2006.). *Bozkır İmparatorluğu*. (çev.: Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güney, Menşure (2019). *Cengiz Han'ın Orta Asya Seferleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Halaçoğlu, Yusuf (1993). Damga. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. C. 8, 454-455, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hartog, Leo de (2013). *Dünya Fatihî Cengiz Han*. İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Hui, Ming Tak Ted (2020). *Writing Empire: Culture, Politics and the Representation of Cultural Others in the Mongol-Yuan Dynasty*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Cambridge: Harvard University Graduate School of Arts & Sciences.
- İnan, Abdülkadir (1960). "Nayman Boyunun Soyu Meselesi". *Bellekten*, 24(96): 539-546.
- Kafalı, Mustafa (1976). *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Kafalı, Mustafa (1993). Cengiz Han. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. C. 7, 367-369. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kalan, Ekrem (2018). "Moğollar'da Yazılı Geleneğin Kökenleri ve Cengiz Taşı". *Türkbilig Dergisi*, (35): 1-16.
- Kırlı, Engin (2019). "Cengiz Han'ın Hayatı ve Askerî Seferleri" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 2(1): 84-111.
- Köprülü, Mehmed Fuad (1978). Cengiz Han. *MEB İslam Ansiklopedisi* içinde. C. 3, 91-100. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Kaşgarlı Mahmud (2013). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*. (çev.: Besim Atalay). C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Masoud, Faryamanesh (1839). "Buddhism in the Ilkhanid Court". *Religions and Sects in the İlkhānid Era (Researcher At the Academy of Persian Language and Literature)*. (CIRE), 29-54.
- Oğuz, Anıl Yasin (2021). "Naymanlar Türk mü Yoksa Moğol mu?". *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12): 117-132.
- Onon, Urgunge (2005). *The Scret History Of The Mongols*. London and New York: Doulledge Curzon.
- Ögel, Bahaeddin (2002). *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2003). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi. C. 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, Altay, Tayfun (2013). "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar". *Tarih Okulu Dergisi*, (16): 23-77.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2009). *Gazan Han Ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (çev.: Aykut Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Roux, Jean-Paul (2006). *Orta Asya ve Uygarlık*. (çev.: Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sagester, Klaus (2007). "The History of Buddhism Among the Mongol". *The Spread of Buddhism*, (16): 379-432.
- Shamakhay, Saira (2019). "Religious-Ethical Values İn The Context Of The Secret History Of The Mongols". *European Journal of Science adn Theology*, 15(4): 1-8.

- Shayestehfar, Mahnaz ve Khazaie, Erfan (2021). "The Impact of Chinese Seals on the Structure Design and Usage of the İl-Khanids Seals and Coins". *Desing Engineering*, (9): 6713-6739.
- Spuler, Bertold (2011). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri*. (çev.: Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Temir, Ahmet (1989). *Cengiz Han*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tobça'an Manghol-un Niuça (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) (1948). *Moğolların Gizli Tarihi* (çev.: Ahmet Temir). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, İsenbike (2002). Çinggis Han ve Moğollar. *Türkler Ansiklopedisi* içinde. C. 8, 377-415. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Togan, Zeki Velidi (1941). *Moğollar, Çingiz ve Türkler*. İstanbul: Bozkurt Yayınları.
- Turan, Osman (1941). "Çingiz Adı Hakkında". *Bellekten*, 5(19): 267-276.
- Türkoğlu, İsmail (2011). Tataristan. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. C. 40, 163-168. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Usul, Dilber (2016). *İlhanlı Döneminde Uygurlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ver, Marton (2019). "Animal Terminology in the Uyghur Documents Concerning the Postal System of the Mongol Empire". *Turkic Languages*, (23): 192-210.
- Vernadsky, George (2007). *Moğollar ve Ruslar*. (çev.: Eşref Bengi Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yasin, Yüsüpcan (2011). "Uygur Yazısının Tarihî Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Bir Bakış". *Dil Araştırmaları Dergisi*, 9(9): 91-103.
- Yuvalı, Abdulkadir (2017). *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.